Aurel Zanoci

Tipologia și evoluția zidurilor din piatră ale fortificațiilor hallstattiene târzii din spațiul tiso-nistrean[1]

Keywords: area of the Tisza and Dniester, Early Hallstatt, fortifications, stone wall.
Cuvinte cheie: spațiul tiso-nistrean, hallstatt timpuriu, fortificații, zid din piatră.
Ключевые слова: Тисо-Днестровское пространство, ранний Гальштат, укрепления, каменная стена.

Aurel Zanoci
Typology and evolution of stone walls of the Early Hallstatt fortresses in the area of the Tisza and Dniester

For the period of time between the second half of the 12th century BC and the beginning of the 8th century BC in the area of the Tisza and Dniester about 140 fortresses were attested. Most of them (121) are concentrated in the area of Gáva-Holihrady culture and the rest ones, less numerous, are known in the cultures of Vârtop, Chișinău-Corlăteni, Babadag, Cozia-Saharna, and Insula Banului. To fortify these cities different defensive elements were used, such as ditch, palisade, "wall" of wood and earth, stone "wall", etc. This article is devoted to the analysis and classification of stone walls, which had a narrower spread in the Early Hallstatt time. So far such defensive constructions were certified only in the area of cultures of Gáva-Holihrady (on 16 sites) and Vârtop (on 2 sites). Depending on the technique of building, stone walls can be divided into two types: **I** – with one casing (Bodoc „Vârful Comorii", Lesivka, Șeica Mică „Cetate", etc.); **II** – with two/three casings (Călinești Oaș „Dealul Hurca", Shelestovo „Tupcha", etc.). Similar stone walls belonging to the same period have been discovered in several fortifications in the neighboring regions, especially in the cultures of Kyjatice, Lausitzer, Urnenfeld, etc.

Aurel Zanoci
Tipologia și evoluția zidurilor din piatră ale fortificațiilor hallstattiene timpurii din spațiul tiso-nistrean

Pentru intervalul de timp cuprins între a doua jumătate a sec. XII a.Chr. și începutul sec. VIII a.Chr., în spațiul tiso-nistrean au fost documentate cca 140 fortificații. Majoritatea lor (121) sunt concentrate în arealul culturii Gáva-Holihrady restul, într-un număr mai mic, fiind cunoscute în culturile Vârtop, Chișinău-Corlăteni, Babadag, Cozia-Saharna și Insula Banului. Pentru fortificarea acestor cetăți au fost utilizate diferite elemente defensive, cum ar fi: șanțul, palisada, „zidul" din lemn și pământ, „zidul" din piatră etc. Articolul de față este consacrat analizei și clasificării zidurilor din piatră, care au avut o răspândire mai restrânsă în perioada hallstattiană timpurie. Deocamdată astfel de construcții defensive au fost atestate doar în arealele culturilor Gáva-Holihrady (la 15 situri) și Vârtop (la 2 situri). În funcție de tehnica de edificare, zidurile din piatră pot fi divizate în două tipuri: **I** – cu un singur parament (Bodoc „Vârful Comorii", Lesivka, Șeica Mică „Cetate" etc.); **II** – cu două/trei paramente (Călinești Oaș „Dealul Hurca", Shelestovo „Tupcha" etc.). Ziduri din piatră, similare celor din spațiul tiso-nistrean, în această perioadă au fost atestate la mai multe fortificații din regiunile limitrofe, mai ales, în culturile Kyjatice, Lausitzer, Urnenfeld etc.

Аурел Заноч
Типология и эволюция каменных стен раннегальштатских укреплений на Тисо-Днестровском пространстве

На Тисо-Днестровском пространстве зарегистрировано около 140 укреплений, относящихся к периоду времени между второй половиной XII и началом VIII века до н.э. Большинство из них (121) сконцентрировано в ареале культуры Гава-Голиграды, остальные, в меньшем количестве, известны в культурах Выртоп, Кишинэу-Корлэтень, Бабадаг, Козия-Сахарна и Инсула-Банулуй. Для укрепления этих крепостей использовались различные фортификационные элементы: ров, палисад, дерево-земляная стена, каменная стена и т.д. Данная статья посвящена анализу и классификации каменных стен, менее распространенных в раннегальштатский период. Пока такие оборонительные сооружения были отмечены только в ареалах культур Гава-Голиграды (на 16 памятниках) и Выртоп (на 2 памятниках). В зависимости от техники строительства, каменные стены можно отнести к двум типам: **I** – однорядные (Бодок «Вырфул Коморий», Лесивка, Шейка Микэ «Четате» и др.); **II** – двух-/трехрядные (Кэлинешть Оаш «Дялул Хурка», Шелестово «Тупча» и др.). Похожие каменные стены, относящиеся к этому же периоду, были обнаружены на нескольких укреплениях в соседних регионах, особенно в культурах Киятице, Лаузитцер, полей погребальных урн и др.

În intervalul de timp cuprins între a doua jumătate a sec. XII a.Chr. și începutul sec. VIII a.Chr., în spațiul dintre bazinele râurilor Tisa și Nistru s-au perindat un șir de culturi arheologice: *Gáva-Holihrady* (Mozsolics 1957; Smirnova 1974; Krushel'nitskaia, Maleev 1990; László

1. Articol realizat în cadrul Proiectului instituțional 15.817.06.20F *„Centre rezidențiale și așezări rurale din silvostepa pruto-nistreană în mileniul I a. Chr. - prima jumătate a mileniului I p.Chr."*

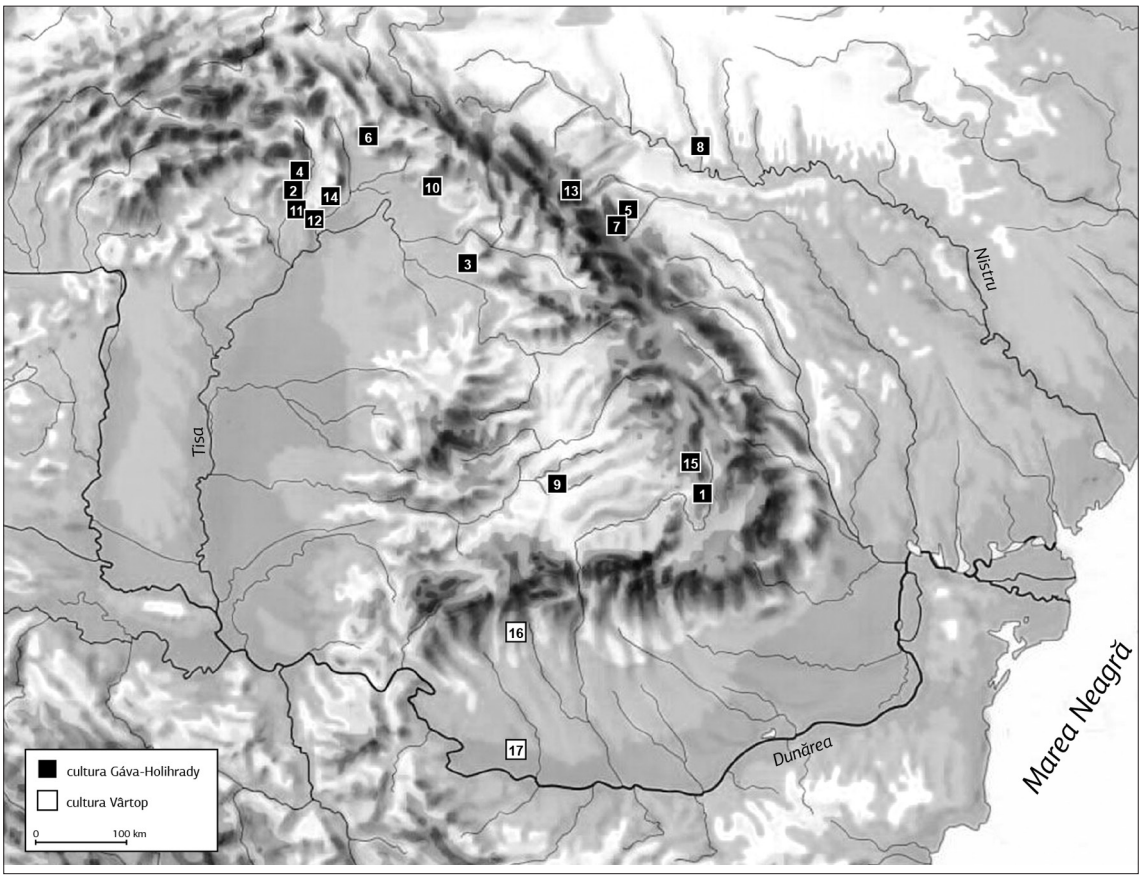

Fig. 1. Harta răspândirii fortificațiilor la care au fost atestate ziduri din piatră.
1. Bodoc „Vârful Comorii"; 2. Boldogkőváralja „Tó-hegy"; 3. Călinești Oaș „Dealul Hurca"; 4. Fony „Süllyedt Bán-hegy"; 5. Garbuziv; 6. Koňuš „Starý Koňuš"; 7. Lesivka; 8. Lisichniki; 9. Șeica Mică „Cetate"; 10. Shelestovo „Tupcha"; 11. Tállya „Mekecsvár"; 12. Tállya „Óvar"; 13. Tatariv; 14. Tolcsva „Várhegy"; 15. Tușnad „Vârful Cetății"; 16. Grădiștea „Cetatea Muierii"; 17. Portărești „Cetățuie".

Fig. 1. Map of spread of the fortifications where stone walls were attested.
1. Bodoc „Vârful Comorii"; 2. Boldogkőváralja „Tó-hegy"; 3. Călinești Oaș „Dealul Hurca"; 4. Fony „Süllyedt Bán-hegy"; 5. Garbuziv; 6. Koňuš „Starý Koňuš"; 7. Lesivka; 8. Lisichniki; 9. Șeica Mică „Cetate"; 10. Shelestovo „Tupcha"; 11. Tállya „Mekecsvár"; 12. Tállya „Óvar"; 13. Tatariv; 14. Tolcsva „Várhegy"; 15. Tușnad „Vârful Cetății"; 16. Grădiștea „Cetatea Muierii"; 17. Portărești „Cetățuie".

1994, 48-104; László 2010, 302-310; Bader 2012), *Chișinău-Corlăteni* (László 1994, 105-141; Levițki 1994a; László 2010, 316-318), *Vârtop* (Lazăr 2011, 48-62), *Tămăoani-Holercani-Hansca* (Hänsel 1976, 122 ș.u.; László 1986; Levițki 1994b), *Babadag* (Morintz 1964; Morintz 1987; Jugănaru 2005; Ailincăi 2013), *Cozia-Saharna* (Hänsel 1976, 134 ș.u.; László 1989; Kashuba 2000), *Insula Banului* (Morintz, Roman 1969) etc.

În arealele acestor culturi, cu excepția *Tămăoani-Holercani-Hansca*, au fost atestate cca 140 fortificații. Majoritatea lor (121) sunt concentrate în mediul cultural de tip Gáva-Holihrady (Horedt 1974; Demeterová 1983; Maleev 1988; Vasiliev 1995; Zanoci, Banaru 2010; Shcherbei 2010; Zavitii 2011; Bălan 2013). În celelalte grupuri cultural-cronologice numărul cetăților este cu mult mai mic. Astfel, pentru culturile Vârtop (Lazăr 2011, 224, 225, 230, 250) și Cozia-Saharna (Zanoci 2013) sunt cunoscute, actualmente, câte șase fortificații, pentru Babadag – cinci (Jugănaru 2005, 20-24; Ailincăi 2013, 226-228), pentru Chișinău-Corlăteni (Florescu, Florescu 1983a, 74-75) și Insula Banului (Nica 1990) – câte una.

Indiferent de apartenența culturală, s-a observat că cele mai multe fortificații hallstattiene

Nr.	Fortificația	Tip I	Tip II	Referințe bibliografice
1	**Bodoc „Vârful Comorii”**, jud. Covasna, România	+		Horedt 1974, 214, 221
2	**Boldogkőváralja „Tó-hegy”**, jud. Borsod-Abaúj-Zemplén, Ungaria		+?	Matuz, Nováki 2002, 7-8, Abb. 4
3	**Călinești Oaș „Dealul Hurca”**, jud. Satu Mare, România		+	Marta 2010, 10
4	**Fony „Süllyedt Bán-hegy”**, jud. Borsod-Abaúj-Zemplén, Ungaria		+?	Matuz, Nováki 2002, 7, Abb. 3
5	**Garbuziv**, reg. Ivano-Frankivsk, Ucraina		+	Zavitii 2011, 21
6	**Koňuš „Starý Koňuš”**, reg. Košice, Slovacia			Demeterová 1983, 34-35; Slivka, Vallašek 1991, 45
7	**Lesivka**, reg. Ivano-Frankivsk, Ucraina	+		Zavitii 2011, 21
8	**Lisichniki,** reg. Ternopol, Ucraina		+	Maleev 1988, 98, ryc. 5
9	**Șeica Mică „Cetate”**, jud. Sibiu, România	+		Horedt 1964, 191, fig. 3/III
10	**Shelestovo „Tupcha”**, reg. Transcarpatia, Ucraina		+	Balaguri 1972, 34-35, ris. 19
11	**Tállya „Mekecsvár”**, jud. Borsod-Abaúj-Zemplén, Ungaria		+?	Matuz, Nováki 2002, 8, Abb. 6
12	**Tállya „Óvar”**, jud. Borsod-Abaúj-Zemplén, Ungaria		+?	Matuz, Nováki 2002, 8, Abb. 5
13	**Tatariv**, reg. Ivano-Frankivsk, Ucraina	+		Zavitii 2011, 20-21
14	**Tolcsva „Várhegy”**, jud. Borsod-Abaúj-Zemplén, Ungaria		+?	Matuz, Nováki 2002, 8, Abb. 7
15	**Tușnad „Vârful Cetății”**, jud. Harghita, România		+	Horedt 1976, 399, Abb. 1/2
16	**Grădiștea „Cetatea Muierii”,** jud. Vâlcea, România		+	Marinescu, Munteanu 1984-1985, 129-133, fig. 1-3
17	**Portărești „Cetățuie”**, jud. Dolj, România		+	Tătulea 1982, 121-124, fig. 1-2

Tabelul 1. Tipologia zidurilor din piatră

timpurii au fost amenajate pe locuri apărate natural, greu accesibile și cu bune posibilități de supraveghere a spațiului înconjurător. Însă, pentru ca un sit de acest fel să devină inexpugnabil, nu sunt suficiente numai obstacolele naturale, fiind necesare și o serie de amenajări artificiale care, de fapt, joacă rolul primordial în edificarea unei cetăți.

În calitate de elemente defensive artificiale au fost utilizate, în cele mai frecvente cazuri, șanțul și așa-numitul val care, de fapt, reprezintă vestigiile unor construcții de tip „zid”.

Dintre aceste „ziduri” se evidențiază cele la a căror edificare a fost folosită masiv piatra, ceea ce ne-a permis, cu unele rezerve, să le considerăm drept ziduri din piatră. Acestea sunt cunoscute (fig. 1; Tabelul 1), mai ales, în mediul cultural Gáva-Holihrady (la 16 situri) și în cultura Vârtop din Oltenia (la 2 situri).

Gradul de cercetare a zidurilor din piatră este diferit. Unele din ele (11 – Bodoc „Vârful Comorii”, Călinești Oaș „Dealul Hurca”, Shelestovo „Tupcha”, Grădiștea „Cetatea Muierii” etc.) au fost investiga-

te arheologic. Altele sunt atestate doar ca urmare a cercetărilor de suprafață (Boldogkőváralja „Tóhegy", Koňuš „Starý Koňuš", Tállya „Mekecsvár" etc.). De regulă, ele sunt construite de la nivelul antic de călcare, după o nivelare prealabilă a terenului. Pentru edificarea lor este utilizată piatra neprelucrată, deopotrivă mai fiind folosit lemnul și pământul. Pornind de la informațiile cu privire la rezultatele secționării acestor construcții defensive, în funcție de tehnica de edificare, ele pot fi divizate în două tipuri: **I** – cu un singur parament; **II** – cu două/trei paramente.

Tipul I este reprezentat de construcții ce constau dintr-un zid sec din piatră, amplasat la exterior, dinspre inamic, susținut de pari din lemn, situați la o anumită distanță unul față de altul. În spatele acestuia era amenajată o rampă de acces din pământ bătătorit. Partea superioară a construcției continua cu o elevație de lemn, ce avea menirea să protejeze ostașii dislocați pe zid (fig. 2). Lățimea zidăriei din piatră este de 1-2 m și se păstrează, în unele cazuri, până la cca 1 m înălțime. Prezența lemnului în aceste construcții este documentată prin fragmentele de bârne carbonizate și urmele de arsură atestate printre pietre, precum și în stratul de sol din spatele lor. În spațiul tiso-nistrean astfel de construcții sunt cunoscute, deocamdată, doar în arealul culturii *Gáva-Holihrady* la: Bodoc „Vârful Comorii", Șeica Mică „Cetate", Tatariv, Lesivka (Zavitii 2011, 21) etc.

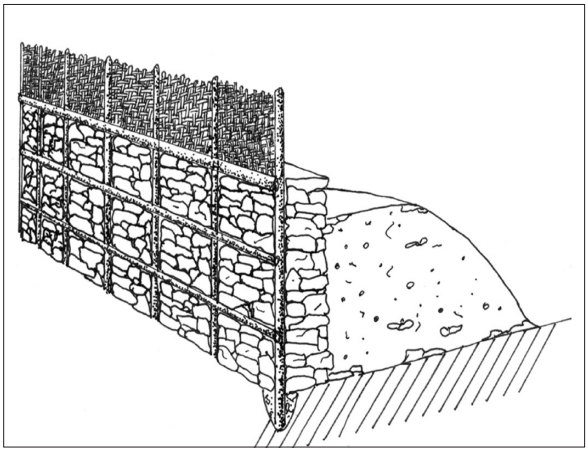

Fig. 2. Variantă de reconstituire a zidului cu un parament din piatră.

Fig. 2. Variant of reconstitution of a wall with stone facing.

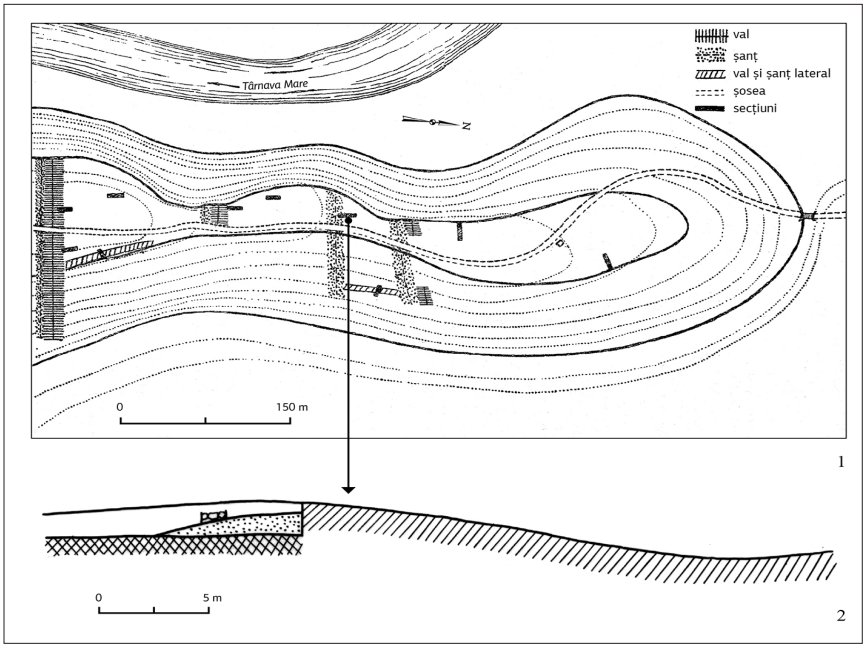

Fig. 3. Șeica Mică „Cetate". 1 - Planul cetății; 2 - secțiune prin zidul nr. 3 (după Horedt 1964, fig. 1,3).

Fig. 3. Șeica Mică „Cetate". 1 - Plan of the fortress; 2 - section of the wall no. 3 (after Horedt 1964, fig. 1,3).

De exemplu, la Șeica Mică „Cetate" (fig. 3) ca urmare a investigațiilor arheologice, efectuate la linia defensivă nr. 3, „s-au constatat resturile unui zid sec, lat de 1 m, de care se leagă spre interior urme de arsură" (Horedt 1964, 191, fig. 3/III). O situație similară a fost atestată și la fortificația Bodoc „Vârful Comorii", unde zidul sec, lat la bază de cca 2 m, a fost amplasat în partea exterioară a construcției defensive, iar urmele de arsură din preajmă denotă prezența unei elevații din lemn (Horedt 1974, 214, 221). La Tatariv zidul din piatră a avut lățimea de cca 1 m și s-a păstrat până la înălțimea de 0,7-1,0 m. El a fost construit din pietre nefasonate, fără mortar. La marginile exterioare și interioare ale zidului erau clădite pietre de dimensiuni mai mari, în mijloc fiind depuse pietre sfărmate (Zavitii 2011, 20-21).

Construcții defensive similare sunt cunoscute și la comunitățile contemporane (Urnenfelderzeit)

din Europa Centrală și din Balcani[1]. De exemplu, în arealul culturii Kyjatice un astfel de zid a fost cercetat la fortificația de la Felsőtárkány „Várhegy" (Matuz, Nováki 2002, 23, Abb. 51), în mediul Urnenfeld – la Svržno (Chytráček 2006-2007, 23, Abb. 13), Weltenburg-Arzberg (Rind 1999, 197-200, Abb. 44-46) și Großer Gleichberg (Bahn 1982, 75, 77, Abb. 2; Bahn 1994, 134; Abels 2002, 74, Abb. 33), în cultura Podol – la Plavecké Podhradie (Furmánek, Veliačik, Vladár 1999, 122, Abb. 60) și Rybník (Furmánek, Veliačik, Romsauer 1982, 163). Iar în Balcani (Munții Rodopi) un zid similar a fost atestat la cetatea Gela „Gradišče" (Damianov 2012, 29-30, obr. 4-5).

Tipul II îl reprezintă construcțiile alcătuite din două/trei paramente ridicate din pietre nefasonate, de regulă, fără mortar, spațiul dintre ele fiind umplut cu pământ sau cu pământ în amestec cu pietre mărunte. Lățimea paramentelor este cuprinsă între 0,5 și 1,1 m, iar distanța dintre ele – între 2-4 m. Construcția respectivă, pentru stabilitate, putea fi înglobată într-o carcasă de lemn, a cărei parte exterioară se supraînălța deasupra zidului, constituind așa-numita „palisadă" (fig. 4).

În spațiul tiso-nistrean astfel de ziduri au fost cercetate în arealul culturii *Gáva-Holihrady* – Călinești Oaș „Dealul Hurca" (Marta 2010, 10), Tușnad „Vârful Cetății" (Horedt 1976, 399, Abb. 1/2), Garbuziv (Zavitii 2011, 21), Lisichniki (Maleev 1988, 98, ris. 5), Shelestovo „Tupcha" (Balaguri 1972, 35, ris. 19) etc., precum și la fortificațiile hallstattiene timpurii din Oltenia – Grădiștea „Cetatea Muierii" (Marinescu, Munteanu 1984-1985, 129-133, fig. 1-3) și Portărești „Cetățuie" (Tătulea 1982, 121-124, fig. 1-2).

De exemplu, la Călinești Oaș „Dealul Hurca" construcția defensivă consta din două „ziduri seci"[2] cu lățimea de 0,6-1,1 m, amplasate la o distanță ce variază de la 2 la 4 m. Spațiul dintre ele era umplut cu pământ și pietre mărunte. La exterior, în fața zidului, au fost surprinse gropi de la pari (diametrul – 0,35-0,40 m), care nu sunt amplasate continuu, dar la distanțe variabile una față de alta. Aceasta a permis autorului săpăturilor să presupună existența unei elevații din bârne din lemn, îngropate la o anumita distanță una față de alta și care aveau menirea

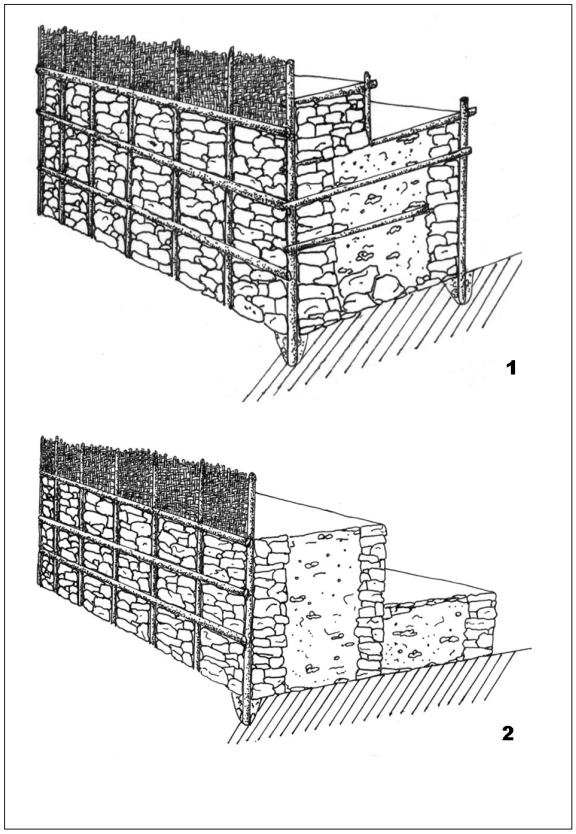

Fig. 4. Variante de reconstituire a zidurilor: 1 - cu două paramente; 2 - cu trei paramente.

Fig. 4. Variants of reconstitution of the walls: 1 - with two casings; 2 - with three casing.

de a susține zidul din piatră (Marta 2010, 10). O construcție defensivă similară (fig. 5), ce consta din două paramente din piatră, aflate la o distanță de cca 2 m unul față de altul, a fost utilizată și pentru apărarea fortificației de la Tușnad „Vârful Cetății" (Horedt 1976, 399, Abb. 1,2).

La Shelestovo „Tupcha" (fig. 6) zidul a avut trei paramente, clădite din piatră fără mortar. Primul, dinspre așezare, păstrat până la înălțimea de 0,60-0,65 m, avea lățimea de cca 1 m. Cel de-al doilea se afla la distanța de cca 2 m și avea lățimea de 0,6 m (înălțimea păstrată – 0,65 m). Al treilea parament a fost ridicat, la fel, la distanța de 2 m față de cel precedent și avea lățimea de 0,6 m (înălțimea păstrată – 1,0 m). Spațiul dintre paramente era umplut cu sol și pietre mărunte. La adâncimea de 0,8 m de la nivelul actual de călcare, în dărâmătura zidului a fost descoperită o lentilă de cenușă și fragmente de lemn carbonizat. Solul din jurul acestei lentile este ars. „Aglomerația" a fost interpretată de către E. Balaguri drept urmele

1. În afara spațiului tiso-nistrean zidurile de acest tip sunt datate, începând cu HaA – Weltenburg-Arzberg (Rind 1999, 211) și până la sfârșit de HaB – Großer Gleichberg (Bahn 1994, 139).

2. Zidurile s-au păstrat până la înălțimea de cca 0,2-0,4 m.

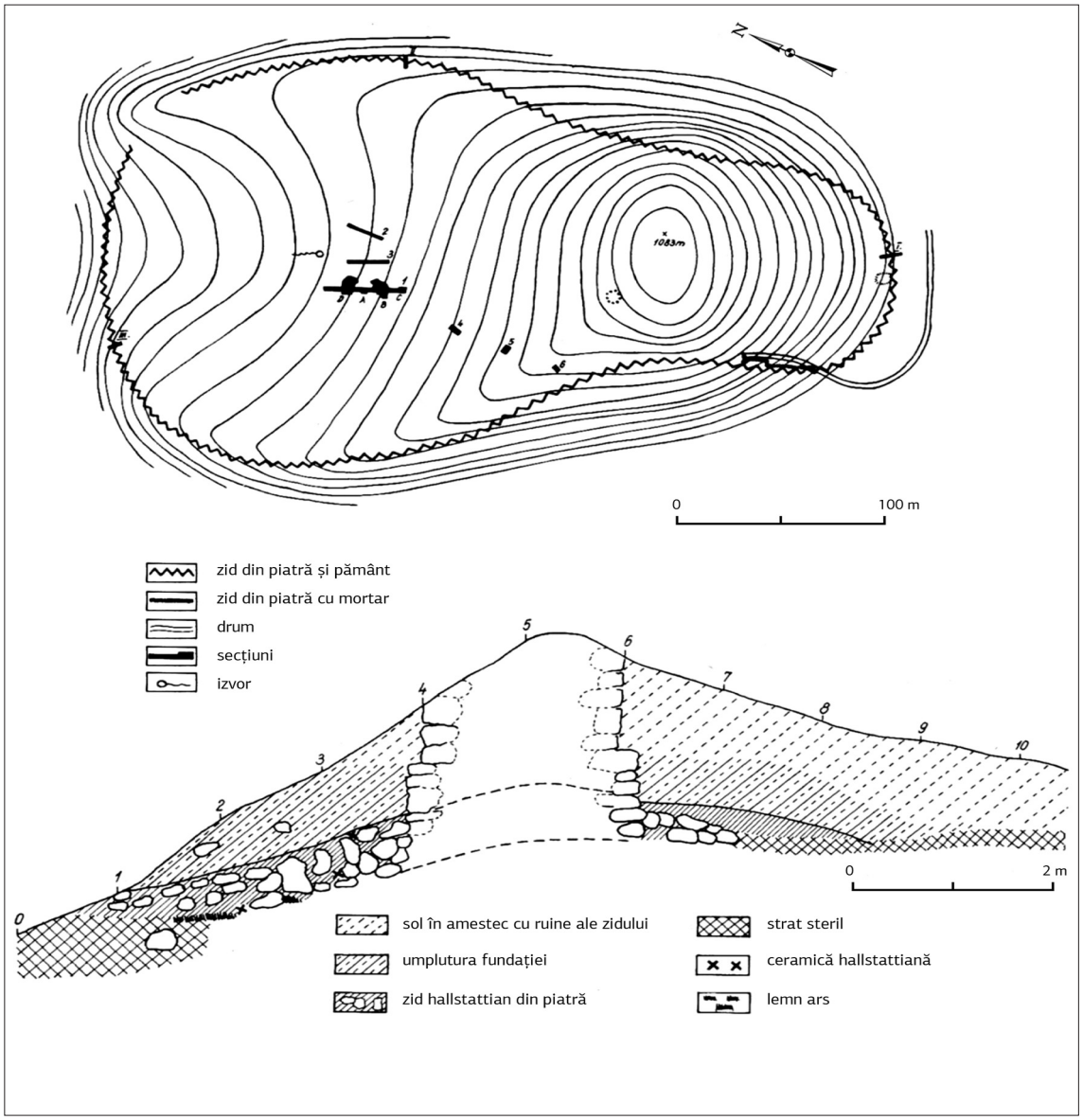

Fig. 5. Tușnad „Vârful Cetății". 1 - Planul cetății; 2 - secțiune prin zidul de incintă (după Horedt 1976, Abb. 1).

Fig. 5. Tușnad „Vârful Cetății". 1 - Plan of the fortress; 2 - section of the wall (after Horedt 1976, Abb. 1).

unui rug care a ars în timpul construcției zidului (Balaguri 1972, 34-35, ris. 19). Din punctul nostru de vedere, cenușa, lemnul carbonizat și arsura rezultă de la arderea unei elevații din lemn, care a intrat în structura zidului. De asemenea, presupunem că paramentul interior a fost mai jos decât celelalte două, poate chiar până la înălțimea păstrată (0,60-0,65 m) și avea misiunea de susținere a unei rampe de acces pe zid. Astfel, zidul propriu-zis consta din două paramente și putea atinge o lățime de cca 3,2 m[3].

Trei paramente din piatră sunt atestate și în structura „valului" de la Portărești „Cetățuie" (fig. 7). Primele două, dinspre exterior, au fost ridicate din bolovani masivi de gresie și aveau lățimea de cca 0,6 m, iar distanța dintre ele era de 1,00-1,25 m. Cel de-al treilea se afla la o depărtare de cca 3 m de cel anterior și avea lățimea de cca 1,8-2,0 m. Spațiul dintre paramente a fost tasat cu sol argilos cu concrețiuni calcaroase. Urmele de „chirpic", precum și arsura atestată în spatele „valului" (a se vedea Tătulea 1982, fig. 2 și 3), indică, din punctul nostru de vedere, prezența unei elevații din lemn în structura zidului. Ca și în cazul

3. Lățimea este calculată pornind de la grosimea paramentelor de 0,6 m, la care se adaugă distanța dintre ele de 2 m.

fortificației de la Shelestovo „Tupcha", cel de-al treilea parament a avut doar misiunea de a susține o rampă de acces pe zid[4]. Astfel, pornind de la dimensiunile expuse, se poate estima lățimea zidului propriu-zis la cca 2,20-2,45 m.

Zidul de la Grădiștea „Cetatea Muierii" (fig. 8) a fost construit după același principiu – două paramente cu emplecton între ele, însă se deosebește după tehnologia utilizată. Aici, la margini, au fost ridicate, din pietre de gresie legate cu lut[5], două paramente cu grosimea de 0,3-0,4 m, amplasate la o depărtare de cca 3,5 m unul față de altul. În spatele paramentelor, la interior[6] a fost documentată o construcție casetată din lemn, ce consta din bârne verticale și orizontale, care a fost umplută cu lut bătătorit (Marinescu, Munteanu 1984-1985, 129-133, fig. 1-3).

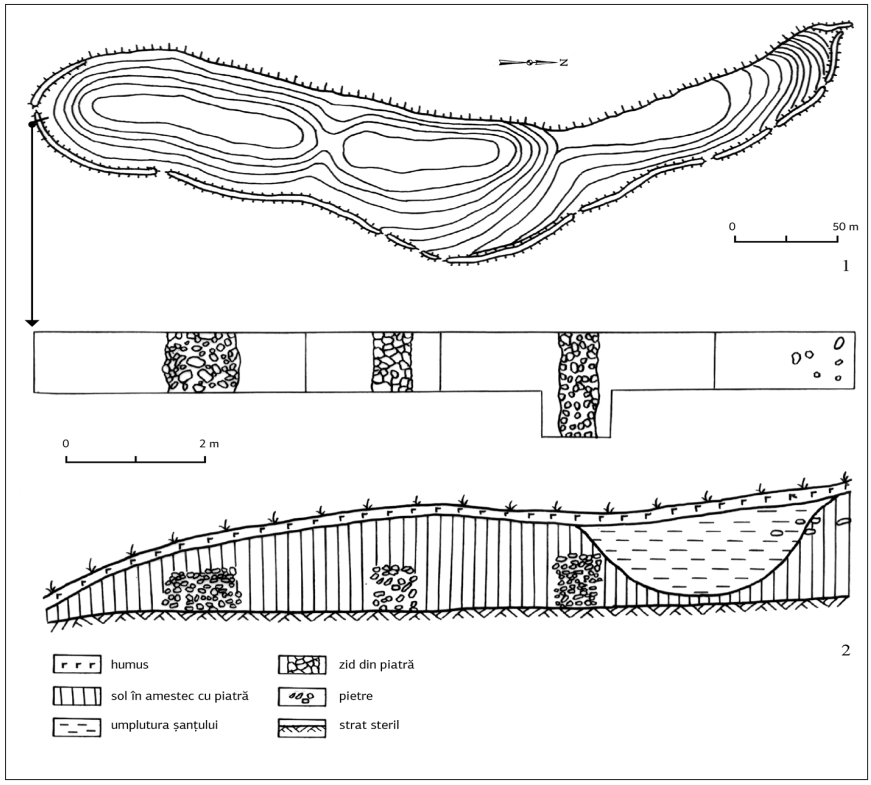

Fig. 6. Shelestovo „Tupcha". 1 - Planul cetății; 2 - secțiune prin zidul de incintă (desene după Balaguri 1972, ris. 2 și 19).

Fig. 6. Shelestovo „Tupcha". 1 - Plan of the fortress; 2 - section of the wall (drawings after Balaguri 1972, ris. 2 and 19).

După locul de amplasare, precum și după dimensiuni se deosebește de restul construcțiilor defensive din perioada hallstattiană și zidul de la Lisichniki (fig. 9). Acesta nu reprezintă un zid de incintă, ca în restul cazurilor, ci a fost utilizat pentru protejarea intrării în fortificație. El a fost construit din blocuri masive de piatră, fără liant, care constituiau două paramente cu lățimea de cca 2 m fiecare. Spațiul dintre ele, de cca 4 m, a fost umplut cu lut bătătorit. Astfel, lățimea totală a zidului a fost estimată la circa 8 m (Maleev 1988, 98, ryc. 5).

Ziduri din piatră cu două paramente și emplecton sunt documentate în această perioadă și în arealul unor culturi din Europa Centrală[7]. De exemplu, în mediul cultural Kyjatice astfel de ziduri au fost cercetate la Kemence „Godóvár" (Matuz, Nováki 2002, 21, Abb. 44-45), Detva (Šalkovský 2001, 41, 43, obr. 3) etc. Destul de frecvent ele sunt întâlnite și în cultura Lausitzer, cum ar fi la: Löbau „Schafberg" (Coblenz 1966, 95; Herrmann 1969, 66, 88, Abb. 8; Abels 2002, 74), Pfaffenstein (Coblenz 1964, 70-76, Abb. 4, 5, Tafel 9-12; Herrmann 1969, 66, 89), Letanovce (Miroššayová 1999, 135, obr. 10, tab. III), Turík (Veliačik 1983a, 109-110, obr. 1/4-6) etc. De asemenea, ziduri din piatră cu două paramente și cu elevație din lemn au fost atestate și la unele fortificații ale culturii Urnenfeld, cum ar fi: Heunischenburg (faza III) (Abels 2002, 20-21, Abb. 10), Plešivec (Křivánek, Kuna, Korený 2006, 329-343; Alusik 2012, 14), Hesselberg (Berger 1994, 60-61, Abb. 6), Bullenheimer Berg (faza 5)[8] (Diemer 1995, 33-36, Abb. 8) etc.

4. C.M. Tătulea considera că el „constituia un parapet ce împiedica alunecarea stratului de pământ (din val – n.n.) spre interior (Tătulea 1982, 124).

5. La restul zidurilor din această perioadă liantul lipsește.

6. La restul zidurilor elevația din lemn este atestată în fața paramentelor din piatră.

7. Pentru acest interval de timp (Urnenfelderzeit) cele mai „vechi" ziduri cu două paramente sunt atestate în arealul culturii Urnenfeld – Hesselberg (Berger 1994, 61), începând cu perioada BrD.

8. G. Diemer datează zidul în perioada medievală (Diemer 1995, 33). În urma cercetărilor recente a fost emisă ipoteza că această construcție defensivă a funcționat în perioada HaB (Falkenstein et al. 2011, 28, 29, 33, 39; Ostermeier 2012, 94-95).

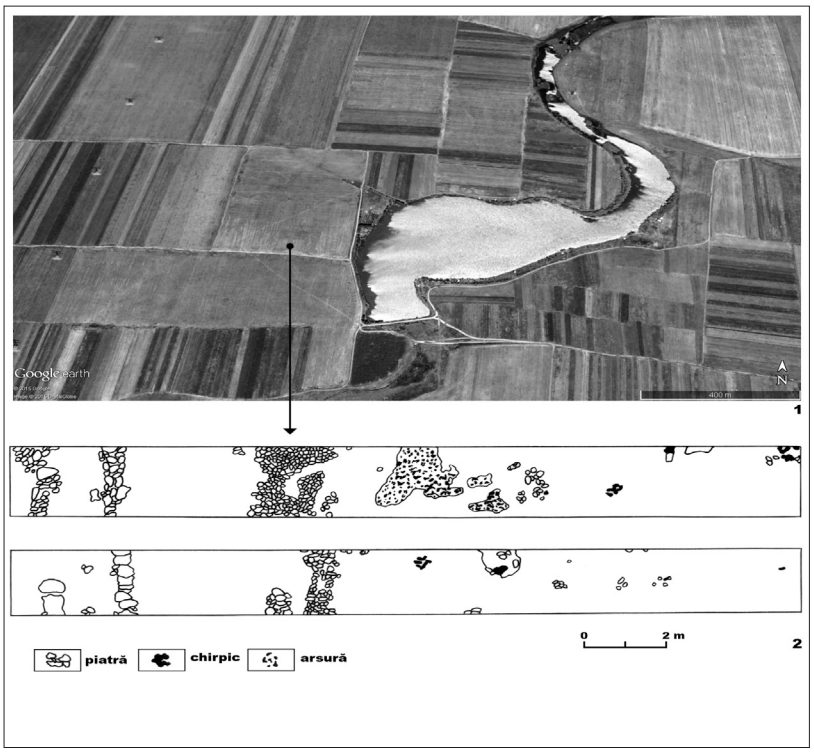

Fig. 7. Portărești „Cetățuie". 1 - Ortofotoplanul cetății (după Google earth); 2 - secțiune prin zidul de incintă (desen după Tătulea 1982, fig. 2).

Fig. 7. Portărești „Cetățuie". 1 - Orthophotomap of the fortress (after Google earth); 2 - section of the wall (drawing after Tătulea 1982, fig. 2).

Pentru prima dată în spațiul dintre Tisa și Nistru ziduri din piatră sunt atestate la sfârșitul epocii eneolitice – epoca bronzului. Printre primele fortificații la care pentru edificarea construcțiilor defensive a fost utilizată masiv piatra se remarcă situl de la Trinca-*La Șanț*, atribuit monumentelor de tip Brânzeni (eneoliticul final). Aici, la baza „valului" a fost atestat un zid din pietre de calcar, cu lățimea de cca 2,5-3,0 m și înălțimea de cca 1 m, flancat din ambele părți, la o distanță de cca 0,8 m de șiruri longitudinale, formate din bolovani pe pietre de calcar (Levițki et al. 2013, 146, 158, fig. 2-4). În epoca bronzului un zid din piatră este menționat în arealul culturii Monteoru la Mănăstioara Fitionești. El avea lățimea de 2,5 m, păstrându-se pe alocuri până la înălțimea de 1,1 m. Zidul a fost construit din bolovani din piatră lipiți cu mortar din lut galben nisipos. Spațiul dintre paramente era umplut cu pietre mai mici și lut (Florescu, Florescu 1983b, 128-130, fig. 3; Florescu 1985, 9-16).

Ziduri din piatră sunt semnalate și în arealul culturii Wietenberg, la Sighișoara (Bader 1990, 182), Turia (Székely 1988, 157), Lemnia (Bader 1982, 182) și Lutoasa (Boroffka 1994, 101)[9]. Pentru cultura Otomani, pe teritoriul României nu au fost atestate fortificații cu ziduri din piatră. În schimb, ele sunt cunoscute în arealul acestei culturi pe teritoriul Slovaciei. Un sit etalon, utilizat arhifrecvent drept exemplu de către majoritatea cercetătorilor (Jockenhövel 1990, 215, Abb. 3; Furmánek, Veliačik, Vladár 1991, 184, obr. 27, 29; Gogâltan 2008, 85, pl. 6; Ettel 2010, 354-355, Abb. 3; Gogâltan 2011, 19, fig. 7; etc.) este cel de la Spišský Štvrtok (Vladár 1973, 253-375; Vladár 1975a, 3-20; Vladár 1975b, 92-98), unde a fost cercetat un zid, cu trei paramente clădite din piatră neprelucrată, fără mortar.

Ziduri din piatră sunt cunoscute în această perioadă (BrA-C) și pe teritoriul Bavariei (Germania) – Bogenberg (faza Ia) (Putz 2006-2007, 68, Abb. 4), Mörnsheim (Menke 1983, 370), precum și al Bohemiei – Vrcovice (Fröhlich 1997, 216-218), Všemyslice (Beneš, Michálek, Zavřel 1999, 77-78, 142, 206), Skalka (Hrala, Šumberová, Vávra 2000) etc. La construcția zidurilor din piatră din epoca bronzului, atât de pe teritoriul României (Bader 1990, 182-183, Abb. 23), cât și a celor din Europa Centrală (Vladár 1975b, 92-98; Jockenhövel 1990, 215; Furmánek, Veliačik, Vladár 1999, 120) este presupusă o puternică influență egeeană. Pentru fortificația de la Spišský Štvrtok fiind utilizat uneori și calificativul de „Micene slovac" (Furmánek 2004, 69-70).

Influența egeeană este admisă și pentru unele fortificații cu ziduri din piatră din perioada hallstattiană (Urnenfelderzeit) din Europa Centrală (Čtverák et al. 2003, 232-235, 272-278). Recent, cercetătorul T. Alusik, în urma studierii compa-

9. Existența zidurilor de piatră la fortificațiile Wietenberg este contestată de mai mulți cercetători. De exemplu, construcția defensivă de la Sighișoara a fost considerată de către K. Horedt că ar fi fost edificată de daci (Horedt, Seraphin 1971, 7, 37). Dacilor le sunt atribuite și zidurile din piatră de la Turia, Lemnia și Lutoasa (Bejinariu 2004, 79).

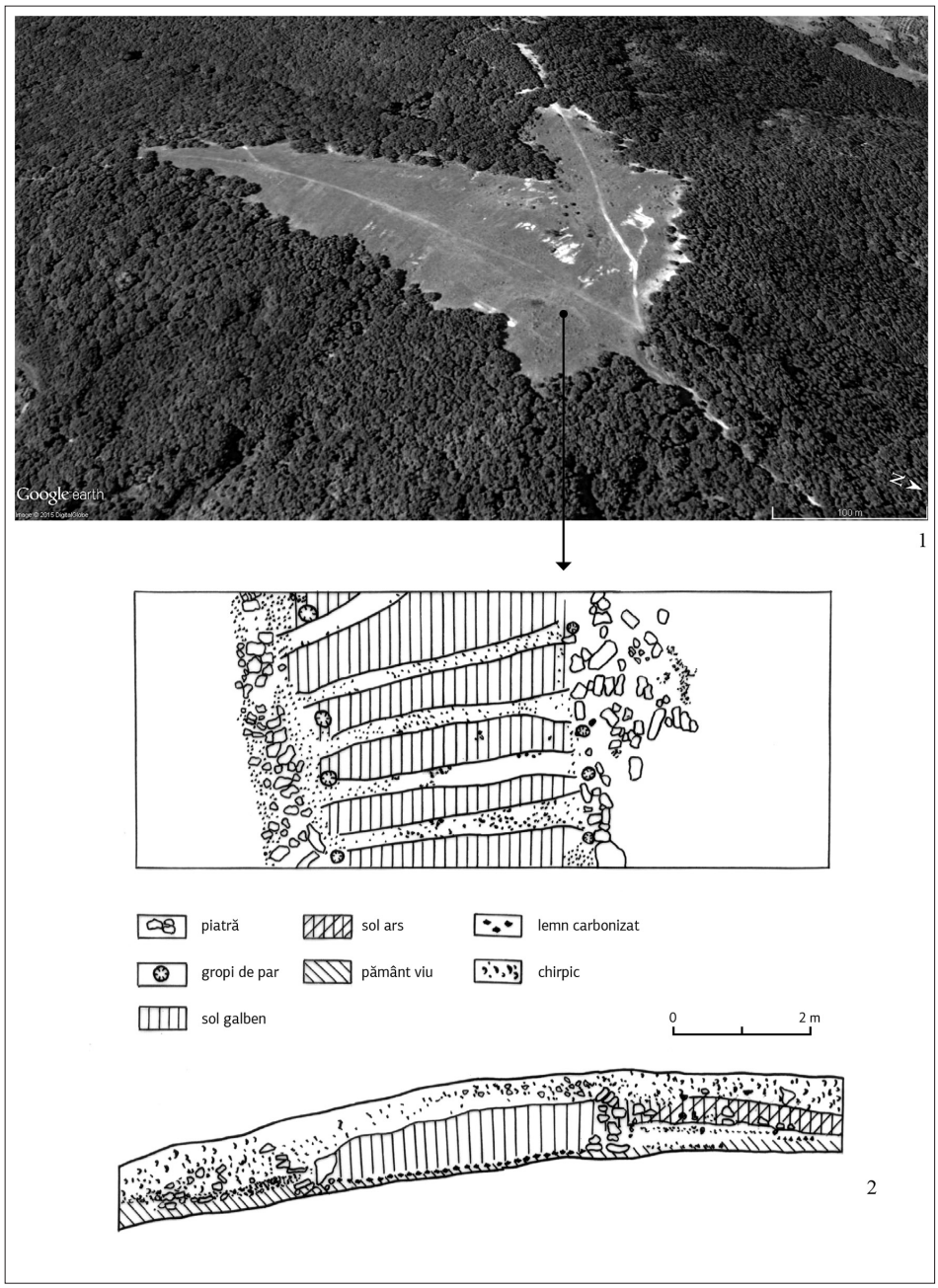

Fig. 8. Grădiștea „Cetatea Muierii". 1 - Ortofotoplanul cetății (după Google earth); 2 - secțiune prin zidul de incintă (desen după Marinescu, Munteanu 1984-1985, fig. 2 și 3).

Fig. 8. Grădiștea „Cetatea Muierii". 1 - Orthophotomap of the fortress (after Google earth); 2 - section of the wall (drawing after Marinescu, Munteanu 1984-1985, fig. 2 and 3).

rative a zidurilor din piatră din epoca bronzului din Europa Centrală și a celor din lumea egeeană, demonstrează prezența unui decalaj cronologic dintre acestea, precum și utilizarea diferitor tehnici de construcție a zidurilor. Astfel, fortificațiile cu ziduri din piatră din Europa Centrală sunt încadrate în intervalul de timp de la 1800/1750 și 1550/1500 a.Chr., iar cele din perioada Urnenfeld apar la sfârșitul mil. II – începutul mil. I a.Chr. Pe când construcțiile defensive ale orașelor miceniene sunt plasate cu cca 100 ani post abandonarea cetăților cu ziduri de piatră din Europa Centrală și cu cca 100 de ani înaintea celor din perioada hallstattiană. Diferită este și tehnica de construcție.

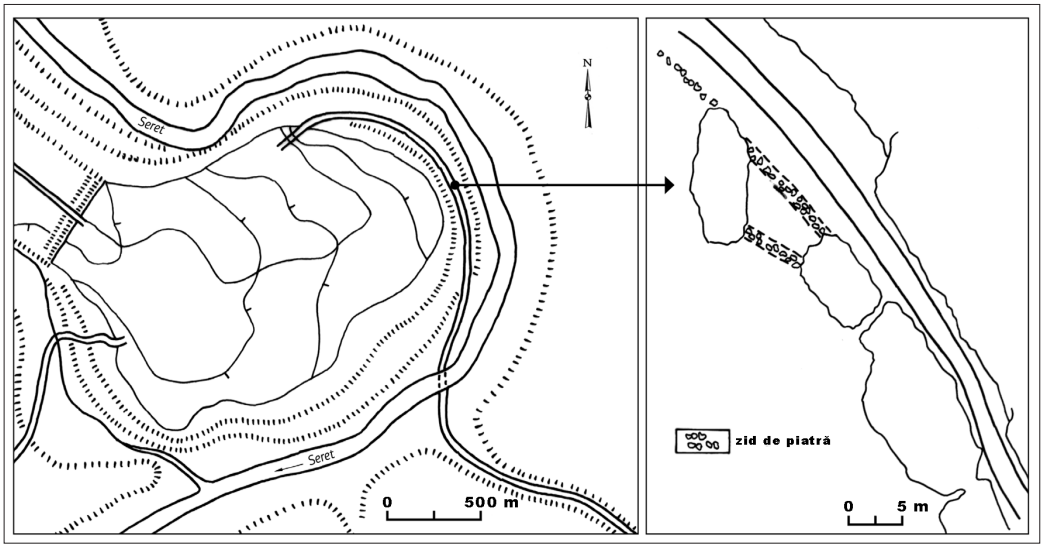

Fig. 9. Lisichniki. 1 - Planul cetății; 2 - zidul din piatră (după Maleev 1988, ryc. 1 și 5).

Fig. 9. Lisichniki. 1 - Plan of the fortress; 2 - stone wall (after Maleev 1988, ryc. 1 and 5).

Pentru edificarea zidurilor din spațiul egeean, de regulă, sunt utilizate blocurile masive din piatră, ele căpătând și denumirea de ziduri „ciclopice". Pe când cele din Europa sunt mult mai modeste ca proporții și au fost construite din pietre nefasonate etc. (Alusik 2012, 11-25).

În urma cartării fortificațiilor hallstattiene din spațiul tiso-nistrean, pentru a căror apărare au fost utilizate zidurile din piatră, indiferent de tipul lor, s-a observat că majoritatea (Boldogkőváralja „Tó-hegy", Fony „Süllyedt Bán-hegy", Koňuš „Starý Koňuš", Călinești Oaș „Dealul Hurca", Šelestovo „Tupča" etc.) sunt răspândite pe linia lanțului vulcanic din partea vestică a Carpaților Nordici și Orientali. Tuful vulcanic, fiind ușor de extras, a facilitat, conform opiniei lui L. Marta (2010, 10), construirea unor valuri cu structură din piatră, deosebit de lungi (1-2 km), care uneori cuprindeau întregul perimetru al fortificațiilor.

Deopotrivă cu regiunile montane cetățile cu ziduri din piatră sunt atestate și în zonele de podiș din spațiul est-carpatic, unde a fost utilizată cu preponderență piatra de calcar (Lisichniki, Bogit), precum și cel sud-carpatic (Grădiștea „Cetatea Muierii", Portărești „Cetățuie"), unde a fost folosită piatra de gresie. Astfel, se poate constata că în procesul de edificare a fortificațiilor hallstattiene nu existau preferințe pentru un anumit tip de piatră și de fiecare dată utilizau acea materie primă pe care o aveau la îndemână.

După cum deja a fost menționat, folosirea pietrei la construcția cetăților are în spațiul tiso-nistrean o tradiție mult mai veche și nu poate fi legată de fiecare dată de influențele mediteraneene. Vorbind despre influențe, le-am putea admite mai degrabă pe cele central-europene (Bavaria, Bohemia), unde fortificațiile cu ziduri din piatră, similare celor din spațiul tiso-nistrean, au o datare mai timpurie – începând cu BrD (Berger 1994, 61).

Bibliografie

Abels 2002: B.-U. Abels, Höhenbefestigungen der Bronze- und Urnenfelderzeit. Die Heunischenburg bei Kronach eine späturnenfelderzeitliche Befestigung (Universitätverlag Regensburg 2002).

Ailincăi 2013a: S.C. Ailincăi, Începuturile epocii fierului în Dobrogea. SCIVA 64, 3-4, 2013, 223-292.

Alusik 2012: T. Alusik, Aegean Elements and Influences in Central European Bronze Age. Defensive Architecture: Fact or Fiction? Local or Imported? In: (Eds. M. Jaeger, J. Czebreszuk, K.P. Fischl) Enclosed Space – Open Society. Contact and Exchange in the Context of Bronze Age Fortified Settlements in Central Europe. Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa, Band 9 (Poznań-Bonn 2012), 11-25.

Bader 1982: T. Bader, Die befestigten bronzezeitlichen Siedlungen in Nordwestrumänien. In: Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau im Mitteleuropa (Berlin-Nitra 1982), 47-70.
Bader 1990: T. Bader, Bemerkungen über die ägäischen Einflüsse auf die alt- und mittelbronzezeitliche Entwicklung im Donau-Karpatenraum. In: Orientalisch-ägäische Einflüsse in der Europäischen Bronzezeit. Ergebnisse eines Kolloquiums (Bonn 1990), 181-205.
Bader 2012: T. Bader, Bemerkungen über die Gáva Kultur. Geschichte und Stand der Forschung. Ein Überblick. Satu Mare. Studii şi comunicări XXVIII/1, 2012, 7-22.
Bahn 1982: B.W. Bahn, Urnenfelderzeitliche Wallanlage auf dem Großen Gleichberg bei Römhild, Kr. Meiningen. In: (Hrsg. B. Chropovský, J. Herrmann), Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa (Berlin-Nitra 1982), 71-79.
Balaguri 1972: E.A. Balaguri, Shelestivs'ke gorodishche - pam'iatka naselennia rann'ozalinoi dobi Zakarpattia. In: Doslidjennia starodavn'oi istorii Zakarpattia (Ujgorod 1972), 6-75 // Е.А. Балагурі, Шелестівське городище - пам'ятка населення ранньозалізної доби Закарпаття. В сб.: Дослідження стародавньої історії Закарпаття (Ужгород 1972), 6-75.
Bălan 2013: G. Bălan, Aşezările fortificate din aria culturii Gáva din România. In: (Eds. Ailincăi, S-C., Ţârlea, A., Micu, C.) Din preistoria Dunării de Jos. 50 de ani de la începutul cercetărilor arheologice la Babadag (1962-2012) (Actele conferinţei „Lower Danube Prehistory. 50 years of excavations at Babadag", Tulcea, 20-22 septembrie 2012) (Brăila 2013), 265-310.
Bejinariu 2004: I. Bejinariu, About the fortified settlements within the area of the Wietenberg culture. In: (Eds. I. Niculiţă, A. Zanoci, M. Băţ), Thracian and Circumpontic World. Proccedings of the Ninth International Congress of Thracology, Chişinău-Vadul lui Vodă, 6-11 september 2004, I (Chişinău 2004), 77-90.
Beneš, Michálek, Zavřel 1999: A. Beneš, J. Michálek, P. Zavřel, Archeologické nemovité památky okresu Ceské Budějovice (Praha 1999).
Berger 1994: A. Berger, Der Hesselberg. Funde und Ausgrabungen bis 1985 (Kallmünz/Opf. 1994).
Böhme, Friedrich, Schock-Werner 2004: H.W. Böhme, R. Friedrich, B. Schock-Werner, Wörterbuch der Burgen, Schlösser und Festungen (Stuttgart: Philipp Reclam 2004).
Boroffka 1994: N.G.O. Boroffka, Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa. Teil I-II (Bonn 1994).
Chytráček 2006-2007: M. Chytráček, Die Höhensiedlungen der Bronze- und Urnenfelderzeit an der oberen Radbuza in Westböhmen. Bericht der Bayerichen Bodendenkmalpflege 47-48, 2006-2007, 15-31.
Coblenz 1964: W. Coblenz, Der Wall am Pfaffenstein in der Sächsischen Schweiz. In: (Hrsg. P. Grimm) Varia Archaeologica. Wilhelm Unverzagt zum 70. Geburtstag dargebracht (Berlin 1964), 70-76.
Coblenz 1966: W. Coblenz, Die befestigte Siedlung der Lausitzer Kultur au dem Schafberg bei Löbau. Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege 14/15, 1966, 95-132.
Coblenz 1989: W. Coblenz, Befestigte Siedlungen der Sächsisch-Lausitzischen Gruppe als Zentren von Siedlungskammern. Mit Bemerkungen zu ihrer wirtschaftlichen un gesellschaftlichen Rolle. In: Studia nad grodami epoki brazu i wczesnej epoki zelaza w Europie Srodkowej (Wroclaw 1989), 139-151.
Čtverák et all. 2003: V. Čtverák, M. Lutovský, M. Slabina, L. Smejtek, Encyklopedie hradiš v Cechách (Praha 2003).
Damianov 2012: D. Damianov, Trakiiskata krepost „Gradishche" pri selo Gela Smolianska oblast. Thracica XX, 2012, 27-48 // Д. Дамянов, Тракийската крепост «Градище» при село Гела Смолянска област. Thracica XX, 2012, 27-48.
Demeterová 1983: S. Demeterová, Hradiská kultúry Suciu de Sus a Gava. Archeologické rozhledy 35, 1983, 33-38.
Diemer 1995: G. Diemer, Der Bullenheimer Berg und seine Stellung im Siedlungsgefüge der Urnenfelderkultur Mainfrankens (Kallmünz/Opf. 1995).
Ettel 2010: P. Ettel, Die frühbronzezeitlichen Höhensiedlunghen in Mitteldeutschland und Mitteleuropa – Stand der Forschung. In: Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle, Band 5 (Halle 2010), 351-374.
Falkenstein et all. 2011: F. Falkenstein, Th. Link, H. Peter-Röcher, M. Schußmann, Neue Forschungen auf dem Bullenheimer Berg. In: (Hrsg. M. Hoppe) Beiträge zur Archäologie in Unterfranken, 7 (Büchenbach 2011) 27-50, 161-166.
Florescu, Florescu 1983a: A. Florescu, M. Florescu, Aspecte ale civilizaţiei geto-dacice în zona de curbură a Carpaţilor Răsăriteni. Studia Antiqua et archaeologica I, 1983, 72-93.
Florescu, Florescu 1983b: M. Florescu, A.C. Florescu, Observaţii recente cu privire la sistemul de fortificaţie al staţiunii de la Mănăstioara-Fitioneşti (jud. Vrancea). MCA XV, 1983, 124-130.
Florescu 1985: M. Florescu, Câteva date referitoare la cunoaşterea sistemului de fortificaţie a aşezărilor Monteoru din Moldova. ArhMold X, 1985, 7-29.
Fröhlich 1997: J. Fröhlich, Písecko v zrcadle archeologie (Písek 1997).

Furmánek 2004: V. Furmánek, Zlatý vek v Karpatoch: keramika a kov doby bronzovej na Slovensku (2300-800 pred n.l.) (Nitra 2004).
Furmánek, Veliačik, Romsauer 1982: V. Furmánek, L. Veliačik, P. Romsauer, Jungbronzezeitliche befestigte Siedlungen in der Slowakei. In: Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau im Mitteleuropa (Berlin-Nitra 1982), 159-175.
Furmánek, Veliačik, Vladár 1991: V. Furmánek, L. Veliačik, J. Vladár, Slovensko v dobe bronzovej (Bratislava 1991).
Furmánek, Veliačik, Vladár 1999: V. Furmánek, L. Veliačik, J. Vladár, Die Bronzezeit im Slowakischen Raum. In: Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Band 15 (Rahden Westf. 1999).
Gogâltan 2008: Fl. Gogâltan, Fortificațiile tell-urilor epocii bronzului din Bazinul Carpatic. O privire generală. Analele Banatului s.n. Arheologie-Istorie XVI, 2008, 81-100.
Gogâltan 2011: F. Gogâltan, Funcția economică și socială a tell-urilor epocii bronzului din bazinul carpatic. II. Tell-urile și procesul de urbanizare. Crisia 41, 2011, 9-34.
Hänsel 1976: B. Hänsel, Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau. Beitr. Ur- u. Frühgesch. Arch. Mittelmeer-Kulturraum 16-17 (Bonn 1976).
Herrmann 1969: J. Herrmann, Burgen und befestigte Siedlungen der jüngeren Bronze- und frühen Eisenzeit in Mitteleuropa. In: (Hrsg. K.H. Otto, J. Herrmann) Siedlung, Burg un Stadt. Studien zu ihren Anfängen (Berlin 1969), 56-94.
Horedt 1964: K. Horedt, Așezarea fortificată de la Șeica Mică. SCIV 15, 2, 1964, 187-194.
Horedt 1974: K. Horedt, Befestigte Siedlungen der Spätbronze- und der Hallstattzeit im Innerkarpatischen Rumänien. In: Symposium zur Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa (Bratislava 1974), 205-228.
Horedt 1976: K. Horedt, Eine befestigte Höhensiedlung der späten Bronzezeit bei Tușnad in Siebenbürgen. In: Festschrift für Richard Pittioni zum siebzigsten Geburststag (Wien 1976), 397-405.
Horedt, Seraphin 1971: K. Horedt, C. Seraphin, Die prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Sighisoara-Schässburg (Bonn 1971).
Hrala, Šumberová, Vávra 2000: J. Hrala, R. Šumberová, M. Vávra, Velim. A Bronze Age fortified site in Bohemia (Praha 2000).
Jockenhövel 1990: A. Jockenhövel, Bronzezeitlicher Burgenbau in Mitteleuropa. Unttersuchungen zur Struktur frühmetallzeitlicher Gesellschaften. In: Orientalisch-ägäische Einflüsse in der Europäischen Bronzezeit. Ergebnisse eines Kolloquiums (Bonn 1990), 209-228.
Jugănaru 2005: G. Jugănaru, Cultura Babadag, I (Constanța 2005).
Kashuba 2000: M.T. Kashuba, Rannee jelezo v lesostepi mejdu Dnestrom i Siretom (kul'tura Cozia-Saharna). Stratum plus 3, 2000, 241-488 // М.Т. Кашуба, Раннее железо в лесостепи между Днестром и Сиретом (культура Козия-Сахарна). Stratum plus 3, 2000, 241-488.
Křivánek, Kuna, Korený 2006: R. Křivánek, M. Kuna, R. Korený, Hradiště Plešivec – preventivní detektorový průzkum a dokumentace ohrožené lokality. Archeologické rozhledy LVIII, 2006, 329-343.
Krushel'nitskaia, Maleev 1990: L.I. Krushel'nitskaia, Iu.N. Maleev, Plemena kul'tury frakiiskogo gal'shtata (Gava-Goligrady). In: Arkheologiia Prikarpat'ia, Volyni i Zakarpat'ia (eneolit, bronza, ranee jelezo) (Kiev 1990, 123-132 // Л.И. Крушельницкая, Ю.Н. Малеев, Племена культуры фракийского гальштата (Гава-Голиграды). В сб.: Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо) (Киев 1990), 123-132.
László 1986: A. László, Grupul Tămăoani. Asupra „orizontului" hallstattian timpuriu cu ceramică incizată din sudul Moldovei. Memoria Antiquitatis XII-XIV, 1986, 65-91.
László 1989: A. László, Les groupes régionaux anciens du Hallstatt à l'est des Carpathes. La Moldavie aux XII-VII siècles av. n.è. In: La civilisation de Hallstatt, bilan d'une rencontre. Études et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège 36 (Liège 1989), 111-129.
László 1994: A. László, Începuturile epocii fierului la est de Carpați (București 1994).
László 2010: A. László, Prima epocă a fierului. Perioada timpurie (Hallstatt A și B). In: (Coord. M. Petrescu-Dîmbovița, Al. Vulpe) Istoria Românilor, vol. I. Moștenirea timpurilor îndepărtate, ed. II (București 2010), 289-325.
Lazăr 2011: S. Lazăr, Sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului în sud-vestul României (Craiova: Editura Universitaria 2011).
Levițki 1994a: O. Levițki, Cultura Hallstattului canelat la răsărit de Carpați (București 1994).
Levițki 1994b: O. Levițki. Grupul Holercani-Hansca. Aspectul pruto-nistrean al complexului hallstattian timpuriu, cu ceramică incizată. In: Relations Thraco-Illyro-Helléniques. Actes du 14e Symposium National de Thracologie (à participation internationale). Băile Herculane (14-19 septembre 1992) (Bucarest 1994), 219-256.
Levițki et all. 2013: O. Levițki, Gh. Sîrbu, L. Sîrbu, S. Hegea, Cercetările arheologice din situl Trinca-La Șanț, campania anului 2011. Rezultate preliminare. Revista arheologică s.n. IX/2, 2013, 136-160.
Maleev 1987: Iu.N. Maleev, Gal'shtatskie gorodishcha v Zapadnoi Podolii i Prikarpat'e. In: Mejplemennye sviazi epokhi

bronzy na territorii Ukrainy (Kiev 1987), 86-101 // Ю.Н. Малеев, Гальштатские городища в Западной Подолии и Прикарпатье. В сб.: Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины (Киев 1987), 86-101.
Maleev 1988: Ju. Maleev, Trackie grodziska okresu halstackiego na pólnocno-wschodnim Podkarpaciu. Acta Archaeologica Carpathica XXVII, 1988, 95-116.
Marinescu, Munteanu 1984-1985: Fl. Marinescu, D. Munteanu, Cercetări în cetatea hallstattiană timpurie de la Grădiştea (jud. Vâlcea). Campania 1983. Studii şi materiale de muzeografie şi istorie militară 17-18, 1984-1985, 125-136.
Marta 2010: L. Marta, Contribuţii la cunoaşterea sfârşitului epocii bronzului şi începutul epocii hallstattiene în Câmpia Sătmăreană şi în Ţara Oaşului (Rezumatul tezei de doctorat) (Alba Iulia 2010).
Matuz, Nováki 2002: E.D. Matuz, Gy. Nováki, Spätbronzezeitliche, früheisenzeitliche Erdwälle in Nordungarn (Budapest 2002).
Menke 1983: M. Menke, Ausgrabungen in der bronzezeitlichen Abschnittsbefestigung von Mörnsheim (Südliche Frankenalb). Germania 61, 1983, 361-404.
Miroššayová 1999: E. Miroššayová, Výšinné hradisko na Kláštorisku-Čertovej v Letanovciach. Slovenská archeológia XLVII-1, 1999, 129-152.
Morintz 1964: S. Morintz, Quelques problèmes concernant la période du Hallstatt au Bas Danube a la lumière des fouilles de Babadag. Dacia n.s. VIII, 1964, 101-118.
Morintz, Roman 1969: S. Morintz, P. Roman, Un nou grup hallstattian timpuriu în sud-vestul României – Insula Banului. SCIV 20/3, 1969, 393-423.
Morintz 1987: S. Morintz, Noi date şi probleme privind perioadele hallstattiană timpurie şi mijlocie în zona istropontică (Cercetările de la Babadag). Thraco-Dacica 1-2, 8, 1987, 39-72.
Mozsolics 1957: A. Mozsolics, Archäologisce Beiträge zur Geschichte der grossen Wanderung. In: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 8 (Budapest 1957), 119-156.
Nica 1990: M. Nica, Câteva date despre cetatea hallstattiană timpurie de la Valea Rea (com. Brădeşti, jud. Dolj). In: SympThrac, 8 (Satu-Mare-Carei 1990), 129.
Ostermeier 2012: N. Ostermeier, Urnenfelderzeitliche Höhensiedlungen in Bayern nördlich der Donau. Topographische, chronologische und funktionale Aspekte. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 214 (Bonn 2012).
Putz 2006-2007: U. Putz, Die Befestigungsphase auf den Bogenberg im Bezug zu seinem Umfeld. Bericht der Bayerichen Bodendenkmalpflege 47-48, 2006-2007, 65-78.
Puziuk 2010: J. Puziuk, Konstrukcje obronne w grodach kultury Lużyckiej. Materiały Archeologiczne XXXVIII, 2010, 5-33.
Rind 1999: M.M. Rind, Höhenbefestigungen der Bronze- und Urnenfelderzeit. Der Frauenberg. Oberhalb Kloster Weltenburg I, T. I (Universitätverlag Regensburg 1999).
Schußmann 2012: M. Schußmann, Siedlungshierarchien und Zentralisierungsprozesse in der Südlichen Frankenalb zwischen dem 9. und 4. Jh. v. Chr. Berliner Arch. Forsch. 11 (Rahden/Westf. 2012).
Shcherbei 2010: K.I. Shcherbei, Gal'shtats'ki gorodishcha Zakarpattia. Karpatika 39, 2010, 3-15 // К.І. Щербей, Гальштатські городища Закарпаття. Карпатика 39, 2010, 3-15.
Slivka, Vallašek 1991: M. Slivka, A. Vallašek, Hradý a hradky na východnom Slovensku (Košice 1991).
Smirnova 1974: G.I. Smirnova, Complexe de tip Gáva-Holihrady – o comunitate cultural-istorică. SCIVA 25/3, 1974, 359-380.
Székely 1988: Z. Székely, Consideraţii privind dezvoltarea culturii Wietenberg în sud-estul Transilvaniei. Aluta XVII-XVIII (1985-1986), 1988, 153-188.
Šalkovský 2001: P. Šalkovský, Výšinné hradisko v Detve – osídlenie v mladšej a neskorej dobe bronzovej. Slovenská archeológia XLIX, 2001, 39-58.
Tătulea 1982: C.M. Tătulea, Cercetări în aşezarea hallstattiană timpurie Portăreşti-Dolj. TD 1-2, III, 1982, 121-133.
Vasiliev 1995: V. Vasiliev, Fortifications de refuge et établissements fortifiés du premier âge du fer en Transylvanie (Bucarest 1995).
Veliačik 1983a: L. Veliačik, Hradiská Lužickej kultúry na Slovensku. Archeologické rozhledy 35, 1983, 14-23.
Veliačik 1983b: L. Veliačik, Zisťovací výskum na hrádku v Turíku. Študijné zvesti archeologického ústavu Slovenskej Akadémie Vied 20, Nitra, 1983, 105-112.
Vladár 1973: J. Vladár, Osteuropäische und mediterane Einflüsse in Gebiet der Slowakei wärend der Bronzezeit. Slovenská Archeológia XXI/2, 1973, 253-375.
Vladár 1975a: J. Vladár, Spišský Štvrtok, opevnená osada otomanskej kultúry. In: III. Medzinárodný kongres slovanskej archeológie, Bratislava 7.-14. septembra 1975 (Nitra 1975), 3-20.

Vladár 1975b: J. Vladár, Mykenische Einflüsse im Karpatengebiet. Die urgeschtliche Siedlung Spišský Štvrtok. Das Altertum 21/2, 1975, 92-98.
Zanoci 2013: A. Zanoci, Fortificațiile din arealul culturilor Babadag și Cozia-Saharna. In: (Eds. Ailincăi, S-C., Țârlea, A., Micu, C.) Din preistoria Dunării de Jos. 50 de ani de la începutul cercetărilor arheologice la Babadag (1962-2012) (Actele conferinței „Lower Danube Prehistory. 50 years of excavations at Babadag", Tulcea, 20-22 septembrie 2012) (Brăila 2013), 311-348.
Zanoci, Banaru 2010: A. Zanoci, V. Banaru, Die frühhallstattzeitlichen Befestigungsanlagen im ostkarpatischen Raum. In: (Eds. N. Bolohan, Fl. Măţău, F-A. Tencariu,) Signa Praehistorica. Studia in honorem magistri Attila László septuagesimo anno (Iaşi 2010), 403-441.
Zavitii 2011: B.I. Zavitii, Gorodishcha rann'ozaliznogo viku u Verkhn'omu i Seredn'omu Podnister'i. In: Visnik Institutu arkheologii. L'vivs'kii universitet, vip. 6 (L'viv 2011), 3-51 // Б.І. Завітій, Городища ранньозалізного віку у Верхньому і Середньому Подністер'ї. В сб.: Вісник Інституту археології. Львівський університет, вип. 6 (Львів 2011), 3-51.

Aurel Zanoci, doctor în istorie, conf. univ., Universitatea de Stat din Moldova, str. Mateevici 60, MD-2009, Chișinău, Republica Moldova, e-mail: azanoci@gmail.com, tel. 079533728